

MIRAREA
FILOZOFICĂ

Jeanne Hersch (13 iulie 1910, Geneva – 5 iunie 2000, Geneva) s-a născut într-o familie de evrei laici, originari din Polonia. De la părinții săi a moștenit simțul dreptății sociale, al libertății democratice și al solidarității. După studii în Elveția (Facultatea de Litere a Universității din Geneva), în perioada 1930–1933 și-a completat pregătirea în străinătate, la Paris (École Pratique des Hautes Études), apoi în Germania, la Universitatea din Heidelberg, unde a devenit discipola lui Karl Jaspers, căruia i-a tradus mai apoi principalele lucrări, pentru a-l face cunoscut publicului francofon, și la cea din Freiburg, al cărei rector era, la acea vreme, Martin Heidegger. Între 1933 și 1956 a fost profesor de franceză, latină și filozofie la École Internationale de Genève, iar din 1956, vreme de douăzeci de ani, profesor de filozofie la Universitatea din Geneva. Prima sa carte, *L'illusion philosophique* (Alcan, 1936), care ilustra tezele existențialiste, a atras atenția lui Gabriel Marceau și a lui Jean Wahl. Prezența sa charismatică, viața sa intelectuală plasată sub semnul dialogului („avea atitudinea cuiva care știe ce înseamnă dialogul filozofic“, spunea Jean Starobinski), rigoarea, intransigența, lupta împotriva jargoanelor la modă, autoritatea morală și intelectuală au făcut să fie numită directoarea secției de filozofie de la UNESCO (1966–1968), precum și reprezentanta Elveției în consiliul executiv al acestei organizații (1970–1972). A mai publicat, printre altele: *L'être et la forme* (La Baconnière, 1946); *Le droit d'être un homme* (Unesco/Lattès, 1968/1984); *Karl Jaspers* (L'Âge d'Homme, 1978); *L'ennemi c'est le nihilisme – Antithèses aux thèses de la Commission fédérale pour la Jeunesse* (Georg, 1981); *Textes* (Feu de Nuict, 1985); *Éclairer l'obscur*, Entretiens autobiographiques avec Gabrielle et Alfred Dufour (L'Âge d'Homme, 1986); *Temps et musique* (Feu de Nuict, 1990).

JEANNE HERSCH

MIRAREA FILOZOFICĂ

O ISTORIE A FILOZOFIEI

Traducere din franceză de
Drăgan Vasile

Cu un portret însoțitor de
Monica Lovinescu

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Jeanne Hersch*

PORTRET ÎNSOȚITOR
DE MONICA LOVINESCU

Cu o săptămână-două înainte de a muri, la începutul lui iunie, în ajunul celor 90 de ani ai săi ce urmau să fie sărbătoriți la Sorbona, Jeanne Hersch mai participa încă la dezbateri radiofonice în Elveția, vădindu-și până în ultima clipă încrederea în virtuțile comunicării cu semenii. E bine ca, dintr-o activitate intensă, prima ei lucrare tradusă în românește să fi avut la bază tot o serie de emisiuni radiofonice de-a lungul cărora Jeanne Hersch prezenta, din istoria filozofiei europene, momentele-cheie ale „mirării filozofice”¹. Pe înțelesul și al celor fără studii filozofice. Pe când conducea la sfârșitul anilor '60 secția de filozofie de la UNESCO, Jeanne Hersch publicase un mare volum antologic din filozofia europeană și înțelepciunea orientală intitulat *Dreptul de a fi un om*. Pedagogia limpezimii, adoptată de ea, de aici provenea: pentru a fi „un om” trebuie să știi a-ți pune întrebările dintâi.

În ciuda accesului său la un public nespecializat și a unei cariere universitare de prestigiu, Jeanne Hersch n-a ocupat locul la care avea dreptul. Când, în 1936, publică prima sa lucrare, *L'illusion philosophique*, Gabriel Marcel o remarcă imediat și o invită pe tânăra de 25 de ani la una din discuțiile filozofice pe care le ținea o dată pe săptămână, vineri seara, cu filozofi din

* Am ales, pentru această ediție de colecție, textul Monicăi Lovinescu despre Jeanne Hersch publicat în *România literară* (nr. 27/2000) și reluat în *Diagonale*, Humanitas, 2002, 2010 (n. ed.).

1. Jeanne Hersch, *Mirarea filozofică*, Humanitas, București, 1994, 1997.

Franța și din străinătate la el acasă. (Aici a fost discutat pentru prima oară și Sartre.) În Omagiul ce i-a fost adus Jeannei Hersch în 1977, la încheierea ciclului său universitar de la Geneva, părintele Gaston Fessard – deținând un loc de seamă în filozofia istoriei și în dialectica iezuită – își amintește că a participat la această primă întâlnire unde fosta studentă a lui Jaspers își apăra tezele ferm, dacă nu tăios; având buna-cuviință a celor cu ade-vărat civilizați prin și în cultură, știa să asculte pe celălalt și să țină seama de argumentele lui. Gaston Fessard insistă în Omagiul amintit asupra unității dintre lucrările sale de filozofie, de artă și de literatură. Astfel, *L'Être et la Forme* (1946) își prelungește „mirările“ pe tărâmul artei. Literatura e și ea prezentă cu un unic roman, *Temps alternés* (1942). Jeanne Hersch nu evită nici critica ideologiilor (*Idéologies et réalités*, 1956). Dar dincolo de această „unitate“ a măsurii de gândire, această carte din urmă, apărută în același timp cu *L'opium des intellectuels* de Raymond Aron, izbește prin anticonformismul ei, pe cât de absolut, pe atât de riscant. Aici constată Jeanne Hersch, ca și Hannah Arendt, înrudirea dintre comunism și fascism, amândouă ideologiile potrivnice individului și libertății, amândouă la extrema dreaptă a eșichierului politic. Contra lor o singură opțiune, cea pentru democrație, unica formă de putere ce-și poate controla imperfecțiunile. În cadrul ei, fără a pretinde la binele universal, se poate admite și socialismul, cu condiția să se întemeieze pe un ferm antimarxism. De când Hitler devenise stăpânul Germaniei, tânăra studentă înțelese că, dacă nu te ocupi tu de politică, se va ocupa ea de tine. Își propusese atunci un tip de conviețuire cel mai adesea conflictuală cu Istoria, îmbinând pe Machiavelli (succesul) cu imperativul categoric al lui Kant (morală). Un răstimp petrecut la Paris în anii '50 îi îngăduie să ia contact direct cu mediile intelectuale și universitare franceze: revelația este cumplită. Punând comunismul pe același plan, în rău, intoleranță și chiar crimă, cu fascismul, știe ea oare că își semnează excluderea, că va coaliza împotriva-i forțele – incalculabile – ale tăcerii cu care Parisul intelectual își depesește rebelii? Cu

atât mai mult cu cât dogmaticii de atunci se răzbunau cu acest prilej și pe Raymond Aron, prea bine instalat pe harta culturală pentru a mai putea fi ignorat. Cele două cărți ale lor par a pune – cum o recunoaște și Raymond Aron într-o scrisoare către Jeanne Hersch din volumul omagial – aceeași întrebare: „De ce oare atâtea inimi generoase, atâtea spirite nobile se lasă seduse de o credință care naște și justifică teroarea, devenind chiar uneori o rutină a terorismului?“

Aparent, cariera Jeannei Hersch n-a fost alterată de acest sabotaj parizian: profesoară de filozofie la Universitatea din Geneva, conducând cum am mai spus Secția de filozofie, special înființată la UNESCO, prezentă cu studii în toate revistele și colocviile de prestigiu, ea s-a bucurat de cinstirea cuvenită. Dacă nu și-a mai reunit studiile într-un volum unitar e și din cauza ei, avea o disponibilitate rară pentru cauzele aparent pierdute. S-a dus, de pildă, la procesul de la Poznań (părinții ei erau de origine poloneză, cunoștea limba). Într-o săptămână surprinsese mecanismele terorii, le descria modul de funcționare, învățam de la ea în câteva ceasuri cât din tratate, memorii și documente asupra totalitarismului în zeci de ani. Ne cunoscuserăm la Rainer Biemel, fratele lui Walter Biemel, el însuși filozof, și îndrăznesc să spun că ne împrieteniserăm chiar. „Socialismul“ ei a fost singurul ce nu m-a stingherit niciodată, era atât de neconform, încât îi dispăreau nu numai trăsăturile negative, ci probabil și esența. Nu știu cum se va fi petrecut în Elveția, dar în Franța legăturile sale cu partidul socialist erau aproape nule. Era catalogată ca anticomunistă notorie tocmai pe vremea când Sartre decretase că orice anticomunist este „un șobolan vâscos“ („*un rat visqueux*“).

Mai avea și tendința de a-și exagera limitele. Nu era modestă, ci doar circumspectă asupra posibilităților sale. Acordând altora ceea ce-și refuza sieși. De pildă, Hannah Arendt făcea și ea parte din „prieteni“ lui Karl Jaspers (de fapt discipolii săi). Când s-a decis traducerea operei lui Jaspers în franceză, Jeanne Hersch a luat-o asupra ei. Am întrebat-o de ce nu traduce și

Hannah Arendt. Mi-a răspuns simplu și neașteptat: „Ea are propria sa operă de scris. Eu o pot sacrifica pe a mea, ipotetică. Ea, nu“.

Așa și-a petrecut viața Jeanne Hersch. Dacă se risipea, era fiindcă acorda ființelor și faptelor mărunte tot atâta importanță ca și celor de primă mărime. Dumnezeuul filozofilor i-a dăruit în schimb ani mulți pentru a putea propovădui nu numai „dreptul“ de a fi un om, dar și întrebarea cu care începe și nu se mai sfârșește orice gândire.

AVERTISMENT

Lucrarea de față nu e o istorie propriu-zisă a filozofiei. În ea încerc doar să arăt, pe un număr de exemple alese din cei peste două mii de ani de gândire occidentală, cum și cu privire la ce au fost anumiți oameni cuprinși de mirare, de acea mirare din care s-a născut filozofia.

Care a fost natura acestei mirări, ce anume a prilejuit-o? Cum s-a exprimat ea?

Nu am aici posibilitatea să urmăresc această temă într-un mod continuu, să fac o expunere relativ completă. Voi face în mod deliberat o alegere spre a mă fixa asupra câtorva puncte de reper, a unor puncte de cotitură ale gândirii, asupra unor momente privilegiate în care o privire mai nouă sau mai naivă a făcut să se ivească acele câteva întrebări esențiale care de atunci aveau să se pună neîncetat ori de câte ori se renunța la disimularea lor prin vorbărie sau banalitate.

Facultatea mirării îi este proprie omului. Ne propunem aici să o reactualizăm. Cititorul va regăsi, sper, în mirarea altuia propria sa capacitate de a se mira. Va putea s-o recunoască și să spună: „Da, așa este! Cum se face că eu nu m-am mirat încă în legătură cu asta?“

Acesta e la om mecanismul procesului creator, capabil să-l determine pe cititor să filozofeze el însuși.

Sper totodată ca pe parcurs să-i transmit cititorului un minimum de mijloace care să-i permită să exprime mirarea sa ori, cel puțin, să citească textele celor ce s-au „mirat“ înaintea lui.

Dar mai poate oare omul secolului al XX-lea „să se mire“ ori chiar să se minuneze? Trăim în epoca științei. Credem că

știm aproape totul, sau, cel puțin, că putem să știm totul. Și totuși, ființe omenești în stare să se mire există și vor exista întotdeauna. Mirarea e o componentă esențială a condiției umane. Nu-i de-ajuns să fi contemporanul unor mari oameni de știință ca să scapi de ignoranță. Iar printre savanții înșiși sunt unii care continuă să se mire – și nu-i am în vedere pe cei mici sau mediocri, ci pe fizicienii cei mari. Scrierile lor sunt pline de o mirare metafizică și filozofică, asemănătoare celei a copiilor. „...Asemeni copiilor...“, spune Biblia, așa trebuie să devenim pentru a înțelege despre ce e vorba. Trebuie să ne lepădăm aroganța adultă, care privește întreg trecutul cu condescendență, de la înălțimea prestigiului științei moderne.

Vom vorbi mai întâi despre mirarea unor oameni care au trăit la începutul perioadei antice grecești și care „s-au mirat“ în preajma secolului al VI-lea a.Chr., în Grecia Mare, în Asia Mică, în Sicilia. Nu ne vom grăbi să exclamăm: „Ce întrebări prostești și-au pus și ce răspunsuri prostești au găsit la ele! Toate acestea nu mai prezintă nici un interes pentru noi, cei de astăzi.“

Nu vom vorbi despre filozofie în general, ci vom zăbovi asupra câte unui filozof spre a învăța să cunoaștem modul său de a se mira și să depășim astfel presupusa ciudățenie a filozofiei. Fiecare dintre noi posedă, la drept vorbind, o anumită experiență filozofică proprie: de fiecare dată când urmează să luăm o hotărâre importantă, ne punem, fără să ne dăm seama, întrebări filozofice. Copiii, pe la vârsta de cinci ani, pun întrebări filozofice; la fel și tinerii de cincisprezece sau șaisprezece ani.

Ne vom feri, așadar, de orice condescendență față de gânditorii din trecut, chiar și față de cei mai vechi. Adevărul e că mirarea lor filozofică radicală, care în vremea aceea era cu totul nouă, este o mărturie a forței creatoare și a capacității de invenție a omului. Tocmai aceasta le-a permis să pună straniile lor întrebări. Erau spirite foarte mari. Să nu uităm acest lucru. De la bun început, avem de-a face cu filozofi capabili să se mire, capabili să depășească ceea ce în viața de fiecare zi trece drept de la sine înțeles, spre a pune niște întrebări fundamentale.

ȘCOALA DIN MILET: THALES

(cca 600 a.Chr.)

În acele timpuri îndepărtate nu exista profesia de „filozof“. Filozofii erau în același timp învățați, matematicieni, geometri, astronomi. Se interesau de eclipsele de Soare și de Lună, de numere și calcule, de figurile geometrice și proprietățile lor. Astfel, cea mai veche școală filozofică, celebra Școală din Milet, în Asia Mică, a fost întemeiată de Thales, inventatorul teoremei după care cercul este locul geometric al unghiurilor drepte construite pe un segment de dreaptă.

Este vorba deci de spirite viguroase care, în raport cu cunoștințele epocii lor, erau spirite universale. Ceea ce le-a suscitât mai presus de toate mirarea era spectacolul schimbării. Trăim într-o lume unde totul se schimbă fără încetare. Iată aici o buturugă, puțin după aceea vedem o flacără, ceva mai târziu flacăra dispare și nu rămâne decât o grămăjoară de cenușă. O pală de vânt împrăștie cenușa; o face să dispară. Tot ceea ce contemplăm, toate lucrurile de care ne servim, toate ființele vii, inclusiv oamenii, inclusiv noi înșine – totul se schimbă neconștient, totul trece.

Prima întrebare s-a pus cam în felul următor: „Ce anume persistă de-a lungul tuturor schimbărilor?“ Primul răspuns filozofic dat la această întrebare a fost: *substanța* e cea care persistă în tot ce se schimbă și trece fără încetare. De bună seamă, trebuie să fie ceva ce dăinuie în toate câte sunt; altminteri, de mult n-ar mai exista nimic.

Există, așadar, schimbarea, tot ceea ce trece fără încetare, dar există în efemer și ceva ce persistă. Schimbarea are ca suport un *ce* subzistent, care se schimbă și care totuși *rămâne* ființă.

Prima întrebare pusă de Școala din Milet a fost, așadar: „Care este substanța ce persistă în cadrul schimbării?”

Să ne gândim o clipă la impresionanta radicalitate a unei asemenea întrebări, când a fost formulată pentru prima dată! Putem foarte bine să trăim în mijlocul lucrurilor schimbătoare atâta timp cât acestea posedă, pentru viața noastră practică, o stabilitate relativă, suficientă pentru noi: dacă punem o pâine pe masă, o regăsim acolo ceva mai târziu, și asta ne e de-ajuns.

Iată însă că vin oamenii aceștia cu întrebările lor. Ei nu văd pâinea care rămâne pe masă câtă vreme avem nevoie de ea. Ceea ce văd ei e că totul se schimbă, că totul este efemer – dar în același timp constată că ființa e mereu prezentă. Și se întrebă: care este temelia ce susține toate câte trec?

Filozofii din Milet au dat la această întrebare răspunsuri diferite. Thales, de exemplu, spunea că substanța ce stă la baza tuturor lucrurilor și se transformă în toate lucrurile este apa.

Un altul spunea că este aerul. Un al treilea – focul. Un al patrulea – infinitul (*apeiron*-ul).

Nici unul dintre ei n-a spus, însă: pământul. De ce pământul n-a fost conceput niciodată ca fiind substanța ce susține tot restul? Poate că elementul acesta părea prea greu, prea masiv, inapt de a se transforma în toate lucrurile. Când filozofii din Milet spuneau: este apa, aerul, focul sau chiar infinitul, nu-i sigur că ei desemnau astfel „elementele“ în sensul *material* al cuvântului. Nu trebuie să introducem în gândirea celor din vechime o problematică ce lor le era încă străină. Pentru ei, distincția dintre „material“ și „imaterial“, de pildă, nu era încă radicală. Ei au luat în considerare, pur și simplu, elementele cele mai fluide, cele mai subtile – ceea ce excludea pământul și le permitea să treacă lesne de la „aer“ la „infini“. Infinitul era, și el, fără îndoială, încă material, dar și mai fin, mai subtil.

Unii moderni prezumțioși vor spune: apa e pur și simplu H₂O. Toate astea sunt lipsite de sens.

Sensul însă este altundeva. Ceea ce e important este problema pusă, nu atât soluția ce i s-a dat. Iar în soluțiile propuse, impor-

tantă e *direcția* pe care o sugerează, orientarea spre ceva lichid, fluid, capabil să ia chipul tuturor lucrurilor fără să se anihileze.

Așadar, nu pământul ca simbol al materiei va fi socotit substanța primordială, persistentă. El este, de bună seamă, contrariul curgerii, dar nu e un simbol adecvat pentru permanența ființei.

ȘCOALA IONIANĂ ȘI ȘCOALA ELEATĂ:

HERACLIT

(cca 550–480 a.Chr.)

ȘI PARMENIDE

(cca 500 a.Chr.)

În acele vremuri de demult, gânditorii și-au pus și alte probleme, de exemplu aceea a timpului care trece. Această problemă nu este pusă încă direct, ci în legătură cu ciclurile universului – o idee de sorginte orientală, pe care vechii filozofi au legat-o de aceea a eternei reîntoarceri. Ei închipuiau un vast ciclu universal, cuprinzând totalitatea schimbărilor, și, întrucât admiteau ideea unei substanțe permanente în sânul căreia nimic nu se pierde, au admis o reluare perpetuă, o „eternă reîntoarcere“.

Vom vorbi acum despre două școli, contemporane și aflate în contrast – Școala ioniană, al cărei mare filozof a fost Heraclit, și Școala eleată, al cărei mare filozof a fost Parmenide.

Se poate spune că Heraclit și Parmenide au rămas, de-a lungul întregii istorii a filozofiei, ca două simboluri care au servit mereu la enunțarea unor probleme esențiale. Dincolo de toate schimbările pe care le-a cunoscut, gândirea occidentală a continuat să se refere la cei doi ca și cum ei ar fi furnizat o schemă de gândire pe care nimic nu o poate elimina.

Încă și astăzi, anumiți gânditori pot fi taxați drept „ionieni“, iar alții drept „eleați“. Spinoza, de exemplu, în secolul al XVII-lea, e un filozof net „eleat“; pe când Hegel, în secolul al XIX-lea, aparține filozofiei ioniene, heraclitiene.

Cele două școli au pus problema schimbării și a duratei, a trecătorului și permanentului. Și, totodată, problema unului și multiplului.

În ce constă, așadar, problema unului și multiplului? Ea este în fapt strâns legată de cea a permanentului și a trecătorului, căci trecătorul aparține lumii multiplului, a *pluralului*. Pe când,

dacă vrem să gândim permanentul, vizăm implicit ceva ce este *unu*. E o constantă a întregii noastre tradiții occidentale (inclusiv a celei iudaice): dacă vrem să numim ceea ce *este*, ceea ce nu e nici schimbător, nici trecător, vorbim despre Etern sau despre Unu. Unul și Eternul sunt ceea ce nu se schimbă.

Problema raportului dintre unu și multiplu și cea a raportului dintre trecător și imuabil sunt deci înrudite îndeaproape. Ele preocupă deopotrivă Școala ioniană și Școala eleată.

Să facem aici o observație: când ne servim de intelectul nostru, de pildă în legătură cu ecuațiile matematice, fiecare ecuație este caracterizată prin faptul că cele două părți ale ei sunt echivalente. Este ceea ce exprimă semnul „=”. Logica cere și ea ca în fiecare judecată să existe o corespondență între cei doi termeni legați prin copulă. Intelectul nostru funcționează supunându-se unei scheme de identitate, numită principiul identității și având drept corolar *principiul noncontradicției*. Într-o discuție între doi adversari, fiecare, pentru a birui, încearcă să arate că celălalt se contrazice. Cel ce se contrazice încalcă principiul identității, principiul noncontradicției.

Or în experiență avem întotdeauna de-a face cu *schimbarea*. Schimbarea înfrânge neîncetat principiul identității. Lucrul acesta e foarte stânjenitor. Într-un anumit sens, se poate spune că oamenii se împart în două grupuri: cei care vor să aibă întotdeauna dreptate în pofida a ceea ce se petrece în experiență, și cei care, dimpotrivă, sunt gata întotdeauna să se supună la ceea ce se petrece în experiență, declarând că intelectul greșește.

Fără această opoziție fundamentală dintre exigența de identitate după care funcționează intelectul nostru, pe de o parte, și mărturia experienței noastre cotidiene, unde nu avem de-a face decât cu schimbarea, probabil că filozofia n-ar exista.

Această opoziție s-a cristalizat în cele două școli despre care vorbim aici și în cele două figuri reprezentative ale lor – Heraclit și Parmenide.

Heraclit reia întrebarea pusă la Milet: ce anume persistă de-a lungul schimbării? Și răspunde: schimbarea însăși.

CUPRINS

Jeanne Hersch

Portret însoțitor de Monica Lovinescu	5
<i>Avertisment</i>	9
Școala din Milet: Thales (<i>cca 600 a.Chr.</i>)	11
Școala ioniană și școala eleată: Heraclit (<i>cca 550–480 a.Chr.</i>) și Parmenide (<i>cca 500 a.Chr.</i>)	14
Zenon (<i>cca 490–430 a.Chr.</i>) și atomiștii	21
Socrate (<i>470–399 a.Chr.</i>)	24
Platon (<i>427–347 a.Chr.</i>)	31
Aristotel (<i>384–322 a.Chr.</i>)	44
Epicurienii (<i>secolele al IV-lea și al III-lea a.Chr.</i>)	62
Stoicii (<i>secolul al III-lea a.Chr.</i>)	69
Sfântul Augustin (<i>354–430 p.Chr.</i>)	76
Filozofia medievală	91
Toma d'Aquino (<i>1225–1274</i>)	96
Renașterea (<i>secolele al XV-lea și al XVI-lea</i>)	107
<i>Nicolaus Cusanus</i> (<i>1401–1464</i>)	113
René Descartes (<i>1596–1650</i>)	114
Spinoza (<i>1632–1677</i>)	126
Leibniz (<i>1646–1716</i>)	139
Empirismul englez	155
<i>John Locke</i> (<i>1632–1704</i>)	155
<i>George Berkeley</i> (<i>1685–1753</i>)	160
<i>David Hume</i> (<i>1711–1776</i>)	164
Immanuel Kant (<i>1724–1804</i>)	168
<i>Critica rațiunii pure</i>	173
<i>Critica rațiunii practice</i>	190
<i>Critica facultății de judecare</i>	204

De la Kant la idealismul german	211
Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831)	215
Auguste Comte (1789-1857)	233
Karl Marx (1818-1883)	240
Sigmund Freud (1873-1939)	257
Henri Bergson (1859-1941)	271
Sören Kierkegaard (1813-1855)	291
Friedrich Nietzsche (1844-1900)	307
După Kierkegaard și Nietzsche	320
Edmund Husserl (1859-1938)	319
Martin Heidegger (1889-1976)	323
Karl Jaspers (1883-1969)	337
Filozofia astăzi.	375